

تحلیل ویژگی‌های ساختاری نستعلیق آغازین در نسخه دیوان اشعار عماد فقیه کرمانی

(موجود در کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره IR.1584)

فاطمه شه‌کلاهی * حسنعلی پورمند **

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۹/۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۱/۲۵

صفحه ۷۹ تا ۹۳

نوع مقاله: پژوهشی

چکیده

نستعلیق دومین خط خاص ایرانیان است و بنیاد اولیه آن به تغییر قلم نسخ و تعلیق در نسخه‌های خطی نیمه دوم قرن هشتم هجری برمی‌گردد. در همین رابطه تاکنون چند نسخه خطی که حرکات اولیه قلم نستعلیق در آن‌ها وجود داشته است، معرفی و ارائه گردیده است. با توجه به تاریخ کتابت و ویژگی‌های خط‌شناسانه به نظر می‌رسد نسخه خطی دیوان اشعار عماد کرمانی در کتابخانه مجلس شورای اسلامی (IR.1584) نیز یکی از این نسخ باشد و می‌توان در آن رگه‌های نستعلیق آغازین را ملاحظه کرد. از این‌رو هدف از این مطالعه بررسی نستعلیق آغازین در این نسخه است و در پی پاسخ به این سوال است که قلم به‌کار رفته در خوشنویسی نسخه عماد فقیه کرمانی از چه نوعی است و چه ویژگی‌هایی دارد؟ با توجه به اهمیت و ضرورت پژوهش درباره نسخه‌های به‌جای مانده از قرن هشتم هجری / چهاردهم میلادی، و عدم وجود مطالعه مستقل از نسخه عماد کرمانی، لذا انجام چنین پژوهشی ضرورت می‌یابد. روش تحقیق، توصیفی-تحلیلی و در زمره پژوهش‌های توسعه‌ای قرار داد و به‌شیوه توصیفی-تحلیلی انجام شده است. روش گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای (اسنادی) و مشاهده مستقیم نسخه است؛ و روش تحلیل اطلاعات کیفی می‌باشد. نتایج تحقیق نشان می‌دهد، بر اساس صفحه‌تتمه و ترقیمه مشخص گردید که این نسخه در ۷۸۳هـ.ق / ۱۳۸۱م. کتابت شده است و براساس ارزیابی‌های تاریخی احتمالاً این نسخه تحت حمایت شاه شجاع در شیراز یا سلطان حسین جلایر در بغداد تهیه شده است. در تحلیل خط‌شناسی می‌توان خط این نسخه را چیزی مابین خط نسخ و تعلیق (نسخ تعلیق‌آمیز) قرار داد و آن را نسخ متمایل به تعلیق دانست که زمینه‌ساز پیدایش خط نستعلیق است.

واژگان کلیدی

دیوان اشعار عماد فقیه کرمانی، جلایری، مظفری، خوشنویسی، نسخ تعلیق‌آمیز، نستعلیق آغازین.

* دانش‌آموخته دکتری پژوهش هنر دانشگاه تربیت مدرس، شهر تهران، استان تهران (نویسنده مسئول) Email: Shahkolahi.f@yahoo.com

** Email: hapourmand@modares.ac.ir

* * دانشیار دانشکده هنر، دانشگاه تربیت مدرس، شهر تهران، استان تهران

مقدمه

نستعلیق یکی از شیوه‌های خط خوش فارسی و دومین خط خاص ایرانیان است. به دلیل ویژگی‌های زیبایی‌شناختی، این خط به «عروس خطوط اسلامی» ملقب گشته است و در کشورهای عربی آن را «الخط الفارسی» می‌خوانند. در مورد ایجاد قلم نستعلیق، نظریه معمول چنین است که شکل‌گیری آن از ادغام و تغییر شکل قلم نسخ و تعلیق بوده است و بنیاد اولیه آن، دو خط نسخ و تعلیق می‌باشد. در همین رابطه تاکنون خط‌شناسان و پژوهشگران چند نمونه از نسخ خطی، غالباً مربوط به نیمه دوم قرن هشتم هجری / چهاردهم میلادی، که حرکات اولیه قلم نستعلیق در آن‌ها قابل ملاحظه است، معرفی و ارائه کرده‌اند. با توجه به تاریخ کتابت و نوع خط به‌کار رفته در نسخه خطی دیوان اشعار عماد فقیه کرمانی محفوظ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی (IR.1584)، نسخه فوق می‌تواند یکی از نسخی باشد که در پیدایش و رواج خط نستعلیق متقدم مؤثر بوده باشد و در آن می‌توان رگه‌های نستعلیق آغازین را ملاحظه کرد.

هدف از این پژوهش بررسی نستعلیق آغازین در نسخه خطی دیوان اشعار عماد فقیه کرمانی در کتابخانه مجلس شورای اسلامی است و در پی پاسخ به این سوال است که قلم به‌کار رفته در خوشنویسی نسخه عماد کرمانی از چه نوعی است و چه ویژگی‌هایی دارد؟
ضرورت و اهمیت پژوهش در این است که ضمن پژوهش در نسخه‌های قرن هشتم هجری چهاردهم میلادی، تاکنون نسخه عماد کرمانی محفوظ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی مورد ارزیابی و تحلیل نسخه‌شناسی و خط‌شناسی قرار نگرفته است.

روش تحقیق

این پژوهش به شیوه توصیفی-تحلیلی انجام شده است و در زمره پژوهش‌های توسعه‌ای قرار دارد. روش گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای (ابزار فیش) و مشاهده مستقیم نسخه است. ابتدا نسخه عماد فقیه کرمانی، از سه منظر نسخه‌شناسی، تاریخی (زمانی) و خط‌شناسی مورد ارزیابی قرار گرفته است. در تحلیل نسخه‌شناسی، صفحه‌تتمه و ترقیمه این نسخه که می‌تواند دربردارنده اطلاعات مهمی باشد، ارزیابی شده است. در تحلیل تاریخی به بررسی دوره زمانی کتابت این نسخه و اختلافات زمانی آن با دیگر نسخ خطی مهم پرداخته شده است. در مرحله آخر، خط این نسخه از حیث حسن‌تشکیل و حسن‌وضع مورد تحلیل قرار گرفته است. در مرحله حسن‌تشکیل، نمونه‌هایی از اصل نسخه عماد فقیه کرمانی انتخاب و بزرگنمایی شده و به توصیف و تحلیل آن‌ها پرداخته شده است. معیار انتخاب نمونه‌ها

براساس تقسیم‌بندی حبیب‌الله فضائلی در کتاب *تعلیم خط* (۱۳۸۸) است که کل حروف الفبای فارسی را به سه دسته مفردات، مدات و دوایر تقسیم می‌کند. لذا سعی شده است در جداول مجزا به مقایسه بصری این نوع از حروف با خطوط ریشه‌ای نستعلیق، یعنی خط نسخ و خط تعلیق پرداخته شود. در مرحله حسن‌وضع، خط نسخه عماد کرمانی از حیث فاصله‌ها، نکات نگارشی و نوع کرسی‌بندی ارزیابی و نمونه‌هایی از هر نوع ارائه شده است. شیوه تجزیه و تحلیل اطلاعات در این مطالعه کیفی می‌باشد.

پیشینه تحقیق

یکی از بحث‌برانگیزترین موضوعات درباره خوشنویسی سده هفتم و هشتم هجری، مسئله پیدایش قلم نستعلیق است و عموماً نسخ خطی این دوره شواهدی بر نستعلیق آغازین قلمداد شده‌اند. از این‌رو پژوهشگران با هدف شناسایی نستعلیق آغازین به بررسی برخی از این نسخه‌ها پرداخته‌اند. استاد ایرج افشار در خلال بررسی نسخه‌ای از بیاض تاج‌الدین احمد وزیر، به تاریخ ۷۸۲ هـ.ق / ۱۳۸۱ م.، محفوظ در کتابخانه دانشگاه اصفهان (به شماره بازبایی ۲۱۰-۳)، ضمن بیان ویژگی دست‌نوشته‌های موجود در نسخه، به وجود خط نستعلیق در آن اشاره کرده و اصطلاح «نستعلیق آغازین» را هم برای این خط مصطلح کرد. یافته‌های این پژوهشگر در مقاله «جستاری در نسخه‌شناسی بیاض (سفینه) تاج‌الدین احمد وزیر»، نشریه نامه بهارستان، شماره ۱ و ۲ (۱۳۸۲: ۳۵-۶۲) موجود است. همچنین استاد حمیدرضا قلیچ‌خانی و دلارام کاردار طهران در مقاله «بررسی شکل‌گیری حروف منفصل در خط نستعلیق براساس بیاض تاج‌الدین احمد وزیر» (۱۴۰۰: ۵۹-۶۸) شماره ۱۰۴ نشریه *باغ نظر*، با بررسی تجسمی دستخط‌های موجود در این نسخه و قرار دادن آن در گروه نستعلیق آغازین، شهر شیراز که محل کتابت این نسخه است را یکی از زادگاه‌های مهم خط نستعلیق دانسته‌اند. مهدی صحراگرد در مقاله «پیدایش و تکامل نستعلیق آغازین»، ارائه شده در *گردهمایی مکتب هنری تبریز* (۱۳۸۷)، ویژگی‌های قلم نستعلیق آغازین تا پیش از میرعلی تبریزی را بررسی کرده و سابقه آن را به ۷۳۰ هـ.ق / ۱۳۳۰ م. می‌رساند.

با توجه به اینکه میرعلی تبریزی برای نخستین بار نستعلیق آغازین و ناقص زمانه خود را تحت قاعده و هیئتی متمایز در آورد، از جمله مطالعاتی که به این موضوع پرداخته‌اند عبارتند از: مقاله «قواعد رسم‌الخط میرعلی تبریزی براساس خسرو و شیرین نظامی» (شه‌کلاهی، ۱۳۹۷)، شماره ۶۱ نشریه *باغ نظر*؛ و مقاله «بررسی تطبیقی رسم‌الخط میرعلی بن حسن تبریزی

تصویر ۱. راست: جلد چرمی منقوش نسخه، چپ: آستر بدرقه نسخه دیوان اشعار عماد فقیه کرمانی، مأخذ: dlilb.ical.ir

کرمانی (۱۳۹۳: ۱۴-۲۶)، نشر فرهنگستان هنر، نسخه سه مثنوی خواجه به تاریخ ۷۹۸ هـ/ق ۱۳۹۶ م. در دوره آل‌جلایر، محفوظ در کتابخانه بریتانیا را به خط نستعلیق اولیه دانسته و در سیر تحول خط نستعلیق می‌تواند نمونه بسیار مهمی باشد؛ زیرا کیفیت خط آن نسبت به نسخه خسرو و شیرین نظامی به قلم میرعلی تبریزی که جزء نستعلیق تکامل‌یافته به حساب می‌آید، در درجه پایین‌تری قرار دارد. لذا کاتب نسخه سه مثنوی را در ایجاد نستعلیق آغازین بر میرعلی تبریزی مقدم می‌داند.

مهدی بیانی در کتاب *احوال و آثار خوشنویسان*، نشر دانشگاه تهران، به مجموعه شعری بین سال‌های ۷۸۴-۷۸۸ هـ/ق ۱۳۸۳-۱۳۸۷ م. به قلم معروف بغدادی اشاره می‌کند که در کتابخانه میرزا اسکندر گورکانی در اصفهان کتابت شده است. به زعم او «این نسخه از قدیمی‌ترین نمونه‌های خط نستعلیق و شاید قدیمی‌ترین مجموعه مدون این خط باشد» (بیانی، ۱۳۴۸، ج: ۳: ۹۱۵). در همین ارتباط رکن‌الدین همایون‌فرخ در کتاب *سهم ایرانیان در پیدایش خط در جهان* (۱۳۸۴: ۸۱۹)، نشر

با میرعلی بن الیاس تبریزی براساس نسخه خسرو و شیرین نظامی (۳۱۳۴، گالری فریر) و سه مثنوی خواجه کرمانی (۱۸۱۱۳، کتابخانه بریتانیا) «شه‌کلاهی، (۱۳۹۸)، شماره ۴۹ نشریه نگره (۱۳۹۸).

الین ژولیا رایت^۱ (رییس بخش مخطوطات کتابخانه چستربیتی^۲-دوبلین) در رساله دکتری خود در دانشگاه آکسفورد (۱۹۹۷) با عنوان: *The look of the book: manuscript production in the southern Iranian city of Shiraz from the early-14th century to 1452*. با بررسی نسخه‌های دوره آل‌مظفر در شیراز، سابقه خط نستعلیق آغازین را به ۷۳۲ هـ/ق ۱۳۳۲ م. در شیراز می‌برد. بخشی از تحقیق مفصل الین رایت در کتاب *خوشنویسی اسلامی*، تألیف شیلا بلر^۳ و ترجمه ولی‌الله کاووسی، نشر متن (۱۳۹۷: ۳۱۷-۳۲۰) موجود است. همچنین بلر در مطالعات خود به‌طور مشخص به نسخه‌ای از دیوان عماد فقیه کرمانی به سال ۷۷۲ هـ/ق ۱۳۷۲ م.، استنساخ شده در شیراز اشاره می‌کند که در این زمینه نمونه قابل‌اعتنایی است (همان‌جا). علیرضا هاشمی‌نژاد در مقدمه کتاب *سه مثنوی خواجه*

1. Elaine Julia Wright
2. Chester Beatty Library
3. Sheila Blair

تصویر ۲. نوع جدول بندی نسخه دیوان اشعار عماد فقیه کرمانی و نگارش کلمات آخر ابیات با رنگ مرکب قرمز به صورت یک در میان، مأخذ: dlib.ical.ir

۱. مثنوی صحبت‌نامه در بحر مقاربت مثنی مقصور سروده شده است (ترابی، ۱۳۹۲، ج: ۱، ۵۴).
۲. مثنوی طریقت‌نامه در بردارنده ۲۷۷۰ (یا به قولی ۲۸۰۰) بیت و در ده باب، در بحر هزج مسدس مقصور است. این مثنوی در روزگار امیر مبارزالدین محمد مظفر سروده شده است، به همین جهت متضمن اشاراتی به اوست (خوشحال دستجردی، ۱۳۸۱: ۷۷).
۳. اگرچه فهرست‌نویسان ده‌صفحه از این نسخه را با عنوان مثنوی ساقی‌نامه ثبت کرده‌اند، اما برخی از پژوهشگران این ده‌صفحه مذکور را یک مثنوی جداگانه ندانسته و آن را جزء مثنوی طریقت‌نامه در نظر می‌گیرند (برای مطالعه بیشتر نک مقاله «بررسی انتقادی ساقی‌نامه در فهرست‌های نسخ خطی و منابع تذکره‌ای و کتاب‌شناسی»، جستارهای ادبی، ۱۳۹۴: ۵۹).

۶۹۰هـ/ق / ۱۲۹۱م، وفات: ۷۷۲هـ/ق / ۱۳۷۱م، کرمان) است. عمادالدین فقیه کرمانی از شاعران، عرفا و مشایخ قرن هشتم هجری / چهاردهم میلادی در کرمان و معاصر حافظ شیرازی است و زمان فعالیت او مقارن با حکومت امیر مبارزالدین محمد مظفر و شاه شجاع از حکمای آل مظفر در کرمان بود. به نظر می‌رسد که این نسخه به‌خط نستعلیق متقدم در ۷۸۳هـ/ق / ۱۳۸۱م. کتابت شده است و متأسفانه نام کاتب و مکان کتابت آن مشخص نیست. نسخه مشتمل بر ۱۱۷ برگ و به زبان فارسی است و امروزه در موزه مجلس شورای اسلامی به شماره IR.1584 نگهداری می‌شود. برگ‌های زوج (سمت راست) دارای رکابه (رکابک) است و با توجه به تطابق رکابه‌های آن می‌توان اذعان کرد که نسخه افتادگی ندارد. واژه‌های رکابه نسخه عماد همانند رکابه‌های متعارف، متضمن یک کلمه است و سبک خط

اساطیر، به معرفی نسبه خط صالح بن علی رازی به تاریخ ۸۰۰ هـ/ق / ۱۳۹۸م.؛ و حبیب‌الله فضائلی در کتاب *اطلس خط* (۱۳۶۲: ۳۲۸)، نشر انجمن آثار ملی اصفهان، به نسخه شرح مختصر قاضی عضد به خط نجم‌الدین کرخینی، به سال ۷۸۵ هـ/ق / ۱۳۸۴م. پرداخته‌اند. نظر به اینکه تاکنون پژوهشگران نستعلیق آغازین را در نسخه‌های متعددی مورد بررسی قرار داده‌اند، اما با جستجو‌هایی که انجام شد، مطالعه مستقلی در مورد نسخه خطی دیوان اشعار عماد فقیه کرمانی موجود نیست و این مطالعه می‌تواند علاوه بر معرفی نسخه فوق، به بررسی خط‌شناسانه آن بپردازد.

معرفی نسخه خطی دیوان اشعار عماد فقیه کرمانی
این نسخه در واقع کتابت سه مثنوی صحبت‌نامه^۱، طریقت‌نامه^۲، ساقی‌نامه^۳ و غزلیات عماد کرمانی (متولد:

تصویر ۳. سرلوح نسخه دیوان اشعار عماد فقیه کرمانی، مأخذ: همان.

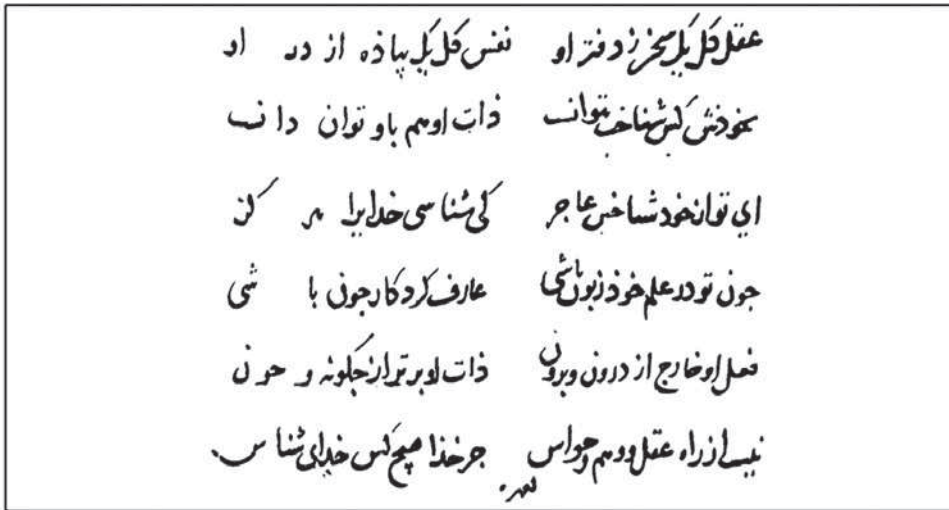
تصویر ۴. عبارت ترقیمه نسخه دیوان اشعار عماد فقیه کرمانی در صفحه تتمه، مأخذ: همان.

رکابه‌ها با خط متن یکسان است. متن نسخه به قلم خفی و سرفصل‌ها با قلم جلی کتابت شده است. جدول‌کشی‌ها به صورت دوتایی با رنگ قرمز - شنگرف - و تحریرهای آن به رنگ آبی - لاجورد - است. در هر صفحه دو ستون متن تعبیه شده است و در هر صفحه تقریباً ۲۵ بیت کتابت شده است. اندازه نسخه تقریباً ۲۸×۱۲ سانتی‌متر است و قطعی کشیده و بلند و درعین‌حال غیرمتعارف در سنت کتاب‌آرایی دارد.

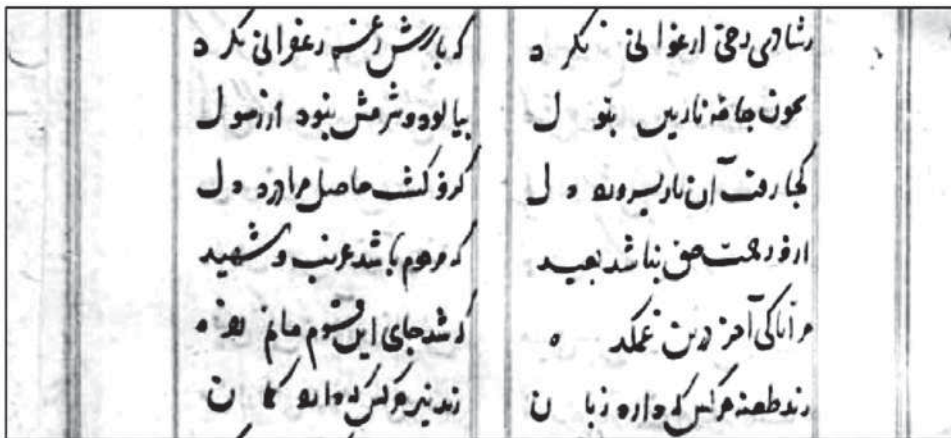
جلد نسخه از جنس چرم قهوه‌ای تیره و از نوع سخت است. دارای نقوش ترنج و سرترنج است و ترنج مرکزی دربردارنده تصویر پیکره انسانی به‌همراه پرده و گل‌دان گل است؛ در اطراف نیز چهار نقش لچکی با نقوش گل و برگ وجود دارد. جلد نسخه احتمالاً به شیوه ضربی تهیه شده است و زمینه نقوش با مطلا تزئین شده است. آستر بدرقه آن از جنس چرم قرمز به‌همراه تزئیناتی ریز در حاشیه است (تصویر ۱).

مرکب قرمز - شنگرف - نگارش شده است. دلیل این عمل کاتب دقیقاً مشخص نیست، اما به لحاظ محتوایی ابیاتی که با رنگ قرمز کتابت شده‌اند، ابیاتی هستند که شاعر

رنگ مرکب غالب در نسخه سیاه است، ولی ده صفحه مربوط به مثنوی ساقی‌نامه - از صفحه ۳۱ نسخه به بعد - حروف انتهایی مصرع دوم به‌صورت یک‌درمیان با

تصویر ۵. نمونه خط نسخ تعلیق آمیز در نسخه بیاض (سفینه) تاج‌الدین احمد، ۷۸۲ هـ.ق / ۱۲۸۰ م، کتابخانه دانشگاه اصفهان، مأخذ: افشار و تیموری، ۱۳۵۳: ۶۷۴

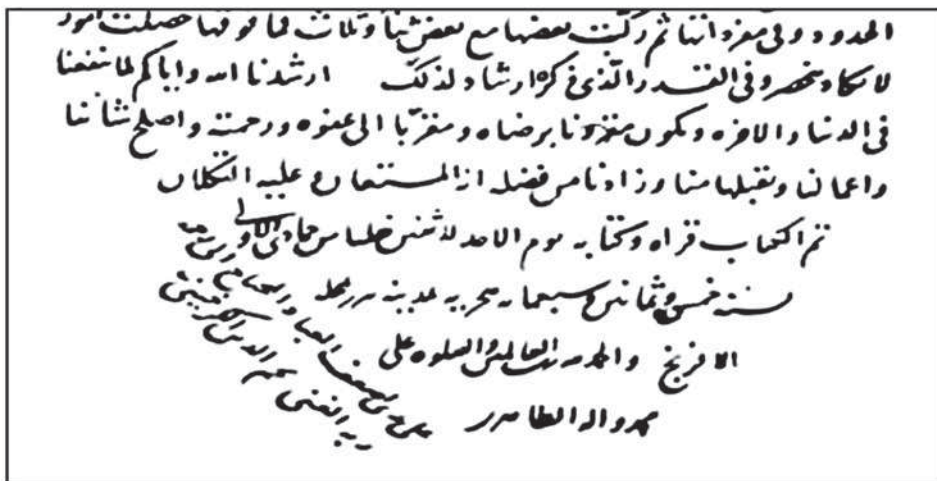
تصویر ۶. نمونه خط نسخ تعلیق آمیز در نسخه دیوان اشعار عماد فقیه کرمانی، ۷۸۳ هـ.ق / ۱۲۸۱ م، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، مأخذ: dlib.ical.ir

آن‌ها را در خطاب به ساقی سروده است (تصویر ۲). نسخه به رسم نسخه‌های خطی اوایل قرن هشتم هجری به بعد، یک سرلوح مزدوج و تقریباً آسیب‌دیده دارد که صفحه آغازین ابیات - صفحه ششم نسخه - را مزین کرده است. داخل کتیبه با نقوش ختائی و اسلامی با رنگ آبی، سفید و طلایی پُر شده است و نام مثنوی اول این نسخه، یعنی «کتاب صحبت‌نامه» به رنگ طلایی با خط ثلث در وسط آن نگارش شده است (تصویر ۳).

تتمه آخرین صفحه از یک نسخه خطی است که کتابت نسخه در آن‌جا به اتمام می‌رسد. بنابراین ترقیمه در همین صفحه کتابت می‌شود (عظیمی، ۱۳۸۹: ۲۸). در اصطلاح نسخه‌نویسان و کاتبان، ترقیمه «عبارات پایان نسخه را می‌گویند که کاتب پس از دعا و صلوات، از زمان و مکان کتابت یاد می‌کند و به ذکر نام خود می‌پردازد. ترقیمه‌ها به‌واقع شناسنامه‌های نسخه‌های خطی‌اند، زیرا براساس آن‌ها می‌توان به نسخه‌شناسی تاریخی نسخه خطی پرداخت» (مایل هروی، ۱۳۷۹: ۲۸۶-۲۸۷). از طرف دیگر، در سنت نسخه‌نویسی کمیت و کیفیت ترقیمه‌ها نشانگر حدود آگاهی و اطلاعات کاتب آن‌هاست، از این‌روست که عموماً کاتبان اهل فضل که با ساختار

تحلیل نسخه‌شناسی دیوان اشعار عماد فقیه کرمانی به لحاظ نسخه‌شناسی، مهم‌ترین ویژگی این نسخه، صفحه «تتمه» آن است که دربردارنده «ترقیمه» است.

تحلیل نسخه‌شناسی دیوان اشعار عماد فقیه کرمانی به لحاظ نسخه‌شناسی، مهم‌ترین ویژگی این نسخه، صفحه «تتمه» آن است که دربردارنده «ترقیمه» است.

تصویر ۷. نمونه خط نسخ تعلیق‌آمیز در نسخه شرح مختصر قاضی عضد، ۷۸۵ هـ.ق / ۱۳۸۳ م.، مأخذ: جباری، ۱۳۸۷: ۸۰

یافت (جباری، ۱۳۸۷: ۷۸) و به طور کلی به دلیل حرکت دورانی قلم، خط نسخ روانی خاصی پیدا کرد. اگرچه این خط در اسناد و منابع تاریخی به طور دقیق نام‌گذاری نشده است، ولی قاضی احمد منشی قمی در گلستان هنر آن را «نسخ تعلیق‌آمیز» می‌خواند (۱۳۵۹: ۳۷)؛ حبیب‌الله فضائی در *اطلس خط* (۱۳۶۲: ۴۴۸) و مهدی بیانی در *احوال و آثار خوشنویسان* (۱۳۴۸، ج ۳: ۴۴۳) آن را مرحله آغازین خط نستعلیق دانسته و «نستعلیق ابتدایی یا تحریری یا ناقص» خطاب کرده‌اند؛ همچنین نجیب مایل هروی (۱۳۷۹: ۲۶۳) آن را در مقایسه با «نسخ قدیم»، «نسخ جدید» می‌نامد. همچنین پیش‌تر، پژوهشگران برخی از نسخه‌های فارسی‌زبان کتابت شده در این محدوده زمانی را به خط نستعلیق آغازین دانسته‌اند، مانند مجموعه رسالات علاءالدوله سمنانی، به تاریخ ۶۸۷ هـ.ق. محفوظ در دارالکتب قاهره (۱۱-م. مجامیع فارسی)، منطق‌الطیر عطار، به تاریخ ۷۲۷ هـ.ق، بیاض (سفینه) تاج‌الدین احمد وزیر به تاریخ ۷۸۲ هـ.ق. محفوظ در کتابخانه دانشگاه اصفهان، شرح مختصر قاضی عضد به تاریخ ۷۸۵ هـ.ق، سه مثنوی خواجوی کرمانی به تاریخ ۷۹۸ هـ.ق. محفوظ در کتابخانه بریتانیا (add: ۱۸۱۱۳).

بر همین اساس، احتمالاً نسخه دیوان عماد کرمانی نیز با خط تحریری و مرسوم این دوره، یعنی نسخ متمایل به تعلیق یا به تعبیر قاضی احمد نسخ تعلیق‌آمیز کتابت شده است که در ادامه با تحلیل خط‌شناسی به آن پرداخته می‌شود. از میان آثار آن دوره، نسخه حاضر از منظر کیفیت خط به نسخه بیاض تاج‌الدین احمد (با اختلاف یک سال بعد از آن) و نسخه شرح مختصر قاضی عضد (با

زبانی و معنوی کتاب آشنایی داشته‌اند، در ترقیمه‌هایشان بعد از شکر خدا و درود بر پیامبر و اهل بیت، به ابیاتی از خود پرداخته‌اند (همان: ۲۸۸). در نسخه دیوان عماد کرمانی، کاتب صرفاً به نوشتن دو سه عبارت کلیشه‌ای بسنده کرده است، از این‌رو کسب اطلاعات از نسخه به واسطه ترقیمه‌اش سخت و دشوار است. در عبارت ترقیمه، کاتب مکان کتابت و نام خود را رقم زنده است؛ ولی عبارت «... فی سنه ۷۸۳» که نشان از سال پایان کتابت نسخه است را نگارش کرده است (تصویر ۴).

تحلیل تاریخی نسخه خطی دیوان اشعار عماد فقیه کرمانی

با توجه به اینکه نسخه عماد کرمانی ترقیمه مفصلی ندارد، اطلاعات اندکی از نسخه دریافت می‌شود. مثلاً برخلاف رسم رایج نسخه‌نگاری، کاتب به مکان کتابت اشاره‌ای نکرده است؛ همچنین در دیگر قسمت‌های محتمل، از جمله جلد، آستر بدرقه، ظهر و عبارات ظهریه و غیره، عبارت خاصی نگاشته نشده است. اما با توجه به سال کتابت نسخه موجود در ترقیمه (۷۸۳ هـ.ق / ۱۳۸۱ م)، احتمال دارد که این نسخه در یکی از دو مرکز بزرگ ادب و هنر آن زمان، یعنی شیراز یا بغداد کتابت شده باشد.

هنر خوشنویسی ایرانی در محدوده تاریخی ۷۸۳ هـ.ق. نوعی دگرگونی را از سرگذراند و منشأ این تحول شهر شیراز بود. در این دوره قلم نسخ که خط تحریر (خط معمول) آن روزگار بود، به دست خوشنویسان شیراز و تحت تأثیر خط تعلیق (ترسُل) و به واسطه تندنویسی تغییر شکل داد و نسبت «دور» به «سطح» در آن افزایش

جدول ۱. نمونه‌هایی از مفردات در خط نسخه دیوان اشعار عماد فقیه کرمانی در مقایسه با خطوط نسخ و تعلیق،
مأخذ: نگارندگان

ردیف	نسخ	تعلیق	نسخه عماد فقیه کرمانی			ارزیابی
۱	ا	ا	برآید	آه	آوری	نسخ
۲	د	د	اب	د	قدر	تعلیق
۳	ر (س)	ر	دور	راز	وار	نسخ و تعلیق
۴	ط	ط	ظم	ظطانت	ظطایی	نسخ
۵	م	م	فام	آدم	کنم	تعلیق
۶	و	و	بوه	کلورت	وتستی	تعلیق
۷	ه	ه	زاهه	مستی	شهر	نسخ و تعلیق
			هسنی	مهر	رها	

اختلاف دو سال پیش از آن) نزدیک‌تر می‌نماید (تصویر ۷-۵).
چنین تحولی در سنت خوشنویسی ایرانی که زمینه‌ساز
پیدایش قلم نستعلیق گردید، در مکتب خوشنویسی شیراز
انجام شد؛ از این روست که جعفر بایسنغری-خوشنویس

و رئیس کتابخانه دربار شاهزاده بایسنغرمیرزا، قرن
نهم هجری- در رساله خود در مورد ریشه‌های اولیه
نستعلیق در شیراز چنین می‌نویسد: «بباید دانست که
نسخ‌تعلیق اصل او نسخ است، جماعتی شیرازیان در
آن تصرف کردند [...] و آن را خطی دیگر ساختند و

جدول ۲. نمونه‌هایی از مدات در خط نسخه دیوان اشعار عماد فقیه کرمانی در مقایسه با خطوط نسخ و تعلیق، مأخذ: نگارندگان.

ردیف	نسخ	تعلیق	نسخه عماد فقیه کرمانی		ارزیابی
۱	نسخه	س	آب	آب	نسخ
۲	نسخه و تعلیق	ف ف	بوسف	بوسف	نسخه و تعلیق
۳	تعلیق	ک ک	مک	مک	تعلیق

مسبوق به سابقه است، مانند نسخه خطی به خط منصور بن علی بن محمد بن حسین طوسی کاشانی در ۷۸۶هـ ق / ۱۳۹۴م. که در کتابخانه ملی پاریس محفوظ است (آزند، ۱۳۸۷: ۱۳۶).

در این زمان، خط نستعلیق بعد از اینکه در حوزه کتابتی شیراز نضج گرفت، به سرعت در بغداد که از مراکز دیگر بزرگ ادب و هنر در آن زمان بود، مورد توجه قرار گرفت و رواج بسیار یافت (جبّاری، ۱۳۸۷: ۸۳). بغداد در این سال‌ها زیر نظر سلاطین جلایری اداره می‌شد و به طور خاص ۷۸۳هـ ق / ۱۳۸۱م. (سال کتابت نسخه دیوان عماد) همزمان با دوران حکومت شاه سلطان حسین (حک ۷۷۵هـ ق / ۱۳۷۴م - ۷۸۳هـ ق / ۱۳۸۲م)، چهارمین پادشاه جلایری در بغداد است. سلاطین جلایری همواره با حمایت از خوشنویسان، زمینه‌های رشد و تحول خوشنویسی را میسر می‌ساختند (راهجیری، ۱۳۴۵: ۷۲). در این محدوده زمانی، ضمن رواج خطوطی مانند خط تعلیق و ثلث که در گذشته متداول بودند، زمینه‌های اولیه خط نستعلیق در بغداد در حال شکل‌گیری بود تا در نهایت در دوره سلطان احمد جلایر، میرعلی بن حسن تبریزی این خط را وضع و قانونمند کرد (گواشانی، ۱۳۷۲: ۲۶۵).

نسخ‌تعلیق نام کردند» (به نقل از فضائی، ۱۳۶۲: ۲۶۵). شیراز در حدود سال ۷۸۳ هـ.ق. تحت حکومت ابوالفوارس جلال‌الدین شاه شجاع (حک ۷۵۹-۷۸۶هـ ق / ۱۳۵۸-۱۳۸۴م) بود. شاه شجاع یکی از معروف‌ترین و مهم‌ترین سلاطین آل مظفر و پسر امیر مبارزالدین -بانی سلسله آل مظفر- است. آل مظفر از خاندان‌های ایرانی بود که پس از انهدام ایلخانیان مغول، در صدد احیای ایران و اخراج مغولان برآمدند و از دوره‌های اعتلای هنر و ادب به‌شمار می‌رود. شاه شجاع در علم، ادب، هنر و فضائل باطنی شهره بود. گفته می‌شود که خطش خوش و نیکو بود و شعر می‌سرود و نثری روان و سلیس داشت. او حامی هنر و ادبیات بود و دربارش محفل انس و ادب و هنر بود. رویکردهای فرهنگی شاه شجاع در کتاب‌آرایی و خوشنویسی دوره آل مظفر تأثیر زیادی گذاشت. از طرف دیگر، در این دوره بیشتر نسخه‌هایی کتاب‌آرایی می‌شد که از نظر محتوا بر امور اخلاقی و مذهبی مبتنی بودند (عظیمی، ۱۳۹۳: ۴۵) و عماد فقیه کرمانی که خود مورد توجه و حمایت شاه شجاع بود، اشعارش غالباً معنوی و اخلاقی بود. همچنین کتابت دیوان عماد کرمانی در کتابخانه شاه شجاع در شیراز

جدول ۳. نمونه‌هایی از دوایر در خط نسخه دیوان اشعار عماد فقیه کرمانی در مقایسه با خطوط نسخ و تعلیق، مأخذ: نگارندگان.

ردیف	نسخ	تعلیق	نسخه عماد فقیه کرمانی			ارزیابی
۱	تخ	ح ح ح ح	دح	باج	تاج	نسخ و تعلیق
۲	ع	ع ع ع ع	شع	شمع	جسمع	نسخ و تعلیق
۳	سس	س س س س	دوس	سشاه	اشیا	تعلیق
۴	صص	ص	اضلامر	انقباضن		تعلیق
۵	قت	وت	رزق	شوق	بحفیو	تعلیق
۶	ل	ل ل ل	سبند	وصل	قندیل	تعلیق
۷	نن	نن	منز	حاز	کن	تعلیق
۸	یے	یے	روتی	می‌برند	یعل	تعلیق

تحلیل خط‌شناسی نسخه خطی دیوان اشعار عماد فقیه کرمانی
مهم‌ترین معیار و سنجه در ارزیابی یک خط در نگاه صاحب‌نظران، توجه به دو مقوله یا دو دستگاه حُسن‌تشکیل و حُسن‌وضع است. حبیب‌الله فضائی در کتاب تعلیم خط در ذیل قواعد کلی و عمومی خط بیان می‌کند که «قواعد دوازده‌گانه به‌اضافه ارسال و صعود و نزول حقیقی و تشمیر و سواد و بیاض با ملحقات و لوازم آن‌ها، همه به چهار قاعده اصول، نسبت، ترکیب و کرسی بازگشت کرده و در این چهار خلاصه می‌شوند؛

جدول ۴. حسن وضع در نسخه دیوان اشعار عماد فقیه کرمان، مأخذ: نگارندگان.

نمونه تصویری از نسخه عماد فقیه کرمانی	حسن وضع
	افزودن نقطه (۴-۱)
	کاستن نقطه (۴-۲)
	اتصال حروف (۴-۳)
	پاشانی (۴-۴)
	نوع سطر نویسی (۴-۵)

اصول و نسبت بیان حسن تشکیل و ترکیب و کرسی بیان حسن وضع می‌کند» (فضائلی، ۱۳۸۸: ۸۰). از این رو در این مطالعه به جهت بررسی خط‌شناسانه نسخه عماد کرمانی، به تحلیل حسن تشکیل و حسن وضع پرداخته می‌شود.

الف. حسن تشکیل در خط نسخه دیوان عماد فقیه کرمانی

حسن تشکیل ناظر بر چگونگی کتابت حروف و مفردات در ارزیابی یک خط است. در راستای سهولت در شناخت حروف، حبیب‌الله فضائلی در کتاب *تعلیم خط، سی و دو حرف الفبای فارسی* را به سه دسته ذیل تقسیم می‌کند: دسته اول. خرد اندام‌ها (مفردات) شامل: الف، د، ر، و، ه، ط، م.

دسته دوم. بلند اندام‌ها (مدات) شامل: ب، ف، ک، دسته سوم. گرد اندام‌ها (دوایر) شامل: ح، ع، ق، س، ص، ن، ل، ی. (فضائلی، ۱۳۸۸: ۸۵-۸۴).

همچنین از آنجا که ریشه خط نستعلیق، دو خط نسخ و تعلیق است (همان: ۲۵۹)؛ در این پژوهش به منظور تجزیه و تحلیل حروف از دسته‌بندی فوق بهره گرفته و در ادامه در سه جدول مجزا به مقایسه بصری مفردات، مدات و دوایر در خط نسخه عماد فقیه کرمانی با خطوط ریشه‌ایش، یعنی نسخ و تعلیق پرداخته شده است.

مفردات. حرف (الف) در کتابت نسخه عماد کرمانی، به دلیل قامت بلند و عدم وجود طُرّه در بالای آن، بیشتر شبیه به خط نسخ است. حرف (د) به جهت انحنا و دهانه باز همانند خط تعلیق می‌باشد. حرف (ر) در این نسخه به دو صورت وجود دارد، یکی گود و مقعر که مانند خط نسخ است و دیگری، کمانی و قوسی که شبیه خط تعلیق است. حرف (ط) به لحاظ کتابت بیشتر شبیه خط نسخ است، زیرا دسته آن همانند طاء در خط تعلیق، طُرّه ندارد و دسته آن به صورت مستقیم و بدون انحنا به چشمه طاء متصل شده است. حرف میم به کار رفته در نسخه عماد کرمانی شبیه به شکل اول میم در خط تعلیق است؛ سر آن بسته و پُر است، ولی حرکت دوم آن که نزول حقیقی است، غالباً به صورت کج و منحرف شده است. حرف (و) در این نسخه شبیه به خط تعلیق است، زیرا سر حرف واو در خط تعلیق بزرگ‌تر از خط نسخ است و دامنش نازک‌تر و کشیده‌تر می‌باشد و گاه به حرف بعد از خود می‌چسبد. حرف (ه) در ابتدای کلمات بسیار ریز نگارش شده است و گاه چشمه حرف (ه)، بسته است؛ و در یک ارزیابی کلی گاه شبیه تعلیق و گاه تمایل به نسخ دارد. نکته مهم در نگارش حرف هاء در نسخه عماد کرمانی این است که نمونه‌هایی از هاء گوشواره‌دار در ابتدای کلمه که خاص قلم نستعلیق است، در اینجا ظاهر شده است (جدول ۱).

مدات. وجه تمایز حرف (ب) در خط نسخ با خط تعلیق، کشیدگی آن روی خط کرسی است که این ویژگی در حرف

(ب) به کار رفته در نسخه عماد کرمانی دیده می‌شود، ولی به سبب نوع انحنا و شبیبه که در ابتدا و انتهای این حرف ایجاد شده است، کاملاً شبیه به خط نستعلیق است. حرف (ف) در این نسخه به دو صورت نگارش شده است، یکی همانند حرف (ب) به همراه یک سر توپُر به اندازه تقریباً یک نقطه که کاملاً شبیه به حرف (ف) در خط نستعلیق است، دیگری همانند حرف (ف) خط تعلیق است که انتهای آن کشیده و باز است. انتهای حرف (ک) در این نسخه به دلیل شکل قوسی و انحنایی که دارد شبیه به خط تعلیق می‌ماند (جدول ۲).

دوایر. در نسخه عماد کرمانی سر حرف (ح) مانند خط تعلیق حلقه‌ای و بسته و به اصطلاح مُلحق است؛ ولی انتهای حرکت دوم آن که قسمت دایره‌ای شکل آن است، به دلیل قرارگیری روی خط کرسی و عدم صعود مجازی، بیشتر شبیه به خط نسخ می‌ماند. سر حرف (ع) در این نسخه همانند خط تعلیق بسته و گره‌ای و به اصطلاح معقود است، ولی کاسه‌اش مانند خط نسخ بدون صعود مجازی و صاف است. حرف (س) غالباً شبیه به سین کشیده در خط تعلیق کتابت شده است، ولی شیب آن بسیار زیاد و تند است. دندان‌های سین منشاری (سین دندان‌دار یا اَره‌ای) بسیار نزدیک به هم و بعضاً به یکدیگر چسبیده‌اند. حرف (ص) در این نسخه بر دو نوع است، نوع اول گرد و مدور و نوع دوم رها و مرسل است؛ شکل مرسل آن که تعدد نگارش آن بیشتر است، بسیار شباهت به حرف صاد در خط تعلیق دارد. کاسه یا دامن حرف (ق) همانند خط تعلیق گشوده و باز است و به اصطلاح مفتوح است. همچنین نوع دیگر آن به صورت قاف گرد در خط تعلیق است که استفاده از آن به ندرت است.

حرف (ل) همانند خط تعلیق به دو صورت کتابت شده است، یکی گرد و مدور که در مقایسه با همین لام در خط نسخ، بزرگ‌تر و فربه‌تر است، دیگری به شکل رها و مرسل است که انتهای آن باز و کشیده است. در هر دو نوع از این حرف، طُرّه وجود ندارد. در این نسخه حرف (ن) بر دو نوع نگارش شده است، نوع اول رها و مرسل که انتهای باز آن تحت قاعده خاصی نیست و به اشکال مختلف نگارش شده است، نوع دوم گرد و مدور یا مقعر که غالباً نقطه آن به انتهای حرف چسبیده است. حرف (ی) در نسخه عماد کرمانی بر دو نوع است، نوع اول آن گرد و دهانه‌اش همانند حرف (ی) در خط تعلیق بسته‌تر است، نوع دوم (ی) کشیده یا معکوس است که غالباً در ترکیبات و به صورت منفصل نگاهشته شده است، ولی برخلاف (ی) معکوس در خط تعلیق، بدون تابیدگی به داخل حرف است. همچنین نوع نگارش حرف (ها) به صورت خاصی است که سابقه نداشته است (جدول ۳).

ب. حسن وضع در خط نسخه دیوان عماد فقیه کرمانی

بوده است یا به واسطه تندنویسی چنین حالاتی ایجاد شده است. بیشترین موارد اتصالات را می‌توان در اتصال حروف (و)، (ر) و (د) به حروف بعد از آنها و نزدیکی بسیار زیاد و گاهاً اتصال حروف و کلمات در اثر سوار نویسی (نوشتن کلمه یا حرفی در بالای کلمه یا حرف دیگر) ملاحظه کرد (جدول ۴-۳).

پاشانی. پاشانی یا گشادنویسی مقوله‌ای است که به بحث فاصله‌ها مربوط می‌شود. به‌طور کلی در کتابت نسخه، سه نوع فاصله وجود دارد، یک. فاصله بین حروف، دو. فاصله بین کلمات، سه. فاصله بین سطرها. به‌واسطه استفاده از مسطر^۱ و رعایت جدول‌بندی، فاصله بین سطرها از یکدیگر کاملاً رعایت شده است، ولی فاصله بین حروف و کلمات از قاعده یکسان و منظمی تبعیت نمی‌کند. مثلاً فاصله میان حروف یک کلمه به یک اندازه نبوده، همچنین این فاصله در برخی از موارد از فاصله بین دو کلمه هم بیشتر در نظر گرفته شده است. در این موارد از آنجا که حروف و کلمات فاصله استاندارد را رعایت نمی‌کنند، اجزای سطر به‌صورت جدا از هم به‌نظر می‌رسد و در نتیجه پیوستگی متن و حتی خوانش آن را تحت‌الشعاع قرار می‌دهد (جدول ۴-۴).

نوع سطر نویسی. کاتب در کتابت نسخه عماد فقیه کرمانی به کشیده‌نویسی توجه داشته است. به‌دلیل نوع قلم‌به‌کاررفته در این نسخه، کشیده‌ها علاوه بر مدات (ب، ف و ک)، شامل برخی از دوایر مثل (ق، ص، ل، ن) در حالت رها و مرسل و سین کشیده و حرف (ی) معکوس نیز می‌شود. کشیده‌ها در این نسخه در جایگاه‌های متفاوتی از سطر قرار دارند، ولی به‌ترتیب اولویت عبارتند از جایگاه (۲) و (۴) به‌طور مشترک، جایگاه (۲)، جایگاه (۴) و جایگاه (۳) (جدول ۴-۵).

حسن‌وضع ناظر بر چگونگی هم‌جواری و هم‌نشینی و نحوه اتصال حروف به یکدیگر و تشکیل کلمه و جمله است. به‌عبارت دیگر حسن‌وضع ارزیابی چگونگی ارتباط بصری بین انواع حروف (مفردات، مدات و دوایر) و نوع سطر نویسی است. مهم‌ترین مؤلفه‌هایی که در حسن‌وضع نسخه عماد کرمانی قابل ارزیابی است چهار مورد زیر است: افزودن و کاستن نقطه، اتصال حروف، پاشانی یا گشادنویسی و نوع سطر نویسی.

افزودن و کاستن نقطه. در نسخه عماد کرمانی، غالباً کاتب نقطه‌ها را به فراخور حروف استفاده کرده است، اما در برخی از حروف -عموماً (س) و (ی) - نقطه یا نقاطی افزوده است. احتمالاً افزودن نقطه براساس رسم‌الخط رایج در قرن هشتم و همچنین به پیروی از سنت کتابت در ادوار پیشین بوده است. زیرا در رسم‌الخط قرون اولیه -برخلاف رسم‌الخط جدید- بر زیر و زبر برخی از حروف، به منظور متمایز کردن آنها از حروف مشابه، نقطه یا نقاطی قرار داده می‌شود و بر همین اساس کاتبان دوره اول و دوم نسخه‌نویسی -قرون اولیه تا هشتم هجری- بدین‌گونه عمل کرده‌اند (مایل هروی، ۱۳۷۹: ۳۰۷). این اسلوب کتابت که متأثر از نوع رسم‌الخط زمانه بوده است در نسخه‌های پس از قرن هشتم کمتر استفاده شد. قابل ذکر است که در نسخه عماد کرمانی علاوه بر افزودن نقطه، کاستن نقطه از برخی حروف و کلمات نیز وجود دارد که نمونه‌هایی از آن در جدول ۴-۲ ارائه شده است.

اتصال حروف. در این نسخه بسیاری از حروف به یکدیگر اتصال پیدا کرده‌اند. این نوع از اتصالات که در خط نستعلیق وجود ندارد، احتمالاً به تأثیر از خط تعلیق

نتیجه

با بررسی‌هایی که انجام شد، می‌توان یکی دیگر از نسخ خطی که حرکات اولیه قلم نستعلیق آغازین در آن وجود دارد، معرفی و ارائه کرد. براساس صفحه‌تتمه و عبارت ترقیمه، نسخه عماد کرمانی در تاریخ ۷۸۳هـ.ق / ۱۳۸۱م. کتابت شده است و در بررسی تاریخی مشخص گردید که احتمالاً این نسخه تحت حمایت شاه شجاع در شیراز یا سلطان حسین جلایر در بغداد تهیه شده است. زیرا خط نستعلیق ابتدا در حوزه کتابتی شیراز نضج گرفت، سپس به سرعت در بغداد که از دیگر مراکز ادب و هنر آن زمان بود مورد توجه قرار گرفت و رواج یافت. در این دوره، شاه شجاع در شیراز از کارگاه‌های هنری حمایت می‌کرد و با توجه به اینکه نمونه کتابت دیگری از دیوان عماد فقیه کرمانی در دربار و زمان او (محفوظ در کتابخانه ملی پاریس) موجود است، احتمال تهیه این نسخه تحت حمایت او نیز وجود دارد. از طرف دیگر، ۷۸۳هـ.ق / ۱۳۸۱م. مصادف با حکومت شاه سلطان حسین جلایری در بغداد است. در این سال‌ها با حمایت سلاطین جلایری زمینه‌های رشد خط نستعلیق در بغداد نیز میسر شده بود. در بررسی خط‌شناسی، خط این

۱. مسطر ابزاری برای تنظیم کرسی‌ها، تعداد سطرها و تشخیص حدود آنها در خوشنویسی و کتابت است و کارکردی همانند خط‌کش دارد.

نسخه از حیث حسن تشکیل و حسن وضع مورد ارزیابی قرار گرفت. در بررسی حسن تشکیل سعی شد تا خط نسخه مورد نظر با خطوط نسخ و تعلیق مقایسه بصری شود؛ همچنین به جهت سهولت در تحلیل از تقسیم‌بندی حبیب‌الله فضائی (مفردات، مدات و دوایر) استفاده گردید. آنچه که در بررسی این سه دسته از حروف قابل توجه بود، این است که نستعلیق این نسخه چیزی مابین خط نسخ و خط تعلیق است، یعنی نه به‌طور کامل نسخ است و نه به‌طور کامل تعلیق است. برخی از حروف هنوز شبیه به خط نسخ نگارش شده است، مانند (ا)، (آ)، (ط) و (ب)؛ برخی حروف به واسطه تأثیرات خط تعلیق، قدری نرم‌تر و منحنی‌تر کتابت شده‌اند، از جمله (د)، (م)، (و)، (ک)، (س کشیده)، (ق)، (ل)، (ن) و (ی)؛ و برخی از حروف به هر دو قلم نسخ و تعلیق شباهت دارند، مانند (ر)، (ه)، (ف)، (ح) و (ع). از این رو می‌توان خط نسخه عماد کرمانی را از نوع نسخ تعلیق‌آمیز یا نستعلیق آغازین دانست که زمینه‌ساز پیدایش خط نستعلیق بود.

منابع و مأخذ

- آزند، یعقوب (۱۳۸۷). مکتب نگارگری شیراز، تهران: فرهنگستان هنر.
- افشار، ایرج (۱۳۸۲). «جستاری در نسخه‌شناسی بیاض (سفینه) تاج‌الدین احمد وزیر»، نامه بهارستان، ۴ (۱ و ۲)، ۳۵-۶۲.
- _____ و تیموری، مرتضی (۱۳۵۳). بیاض تاج‌الدین احمد وزیر، دانشگاه اصفهان: اصفهان.
- بهر، شیلا (۱۳۹۷). خوشنویسی اسلامی، ترجمه ولی‌الله کاوسی، تهران: متن.
- بیانی، مهدی (۱۳۴۸). کتاب احوال و آثار خوشنویسان، ج ۳، تهران: دانشگاه تهران.
- ترابی، محمد (۱۳۹۲). نگاهی به تاریخ و ادبیات ایران، ج ۱، تهران: ققنوس.
- جباری، صداقت (۱۳۸۷). «تکوین و تطور خط نستعلیق در سده هشتم و نهم هجری قمری»، هنرهای زیبا- هنرهای تجسمی، ۳۳(۳۳)، ۷۷-۸۴.
- خوشحال دستجردی، طاهره (۱۳۸۱). «مقایسه طریقت‌نامه عمادالدین فقیه کرمانی و مصباح‌الهدایه عزالدین محمود کاشانی»، نشریه پژوهشی علوم انسانی دانشگاه اصفهان، ۱۴ (۲)، ۷۷-۱۰۰.
- راهجیری، علی (۱۳۴۵). تاریخ مختصر خط و سیر خوشنویسی در ایران، تهران: مشعل آزادی.
- شه‌کلاهی، فاطمه (۱۳۹۷). «قواعد رسم‌الخط میرعلی تبریزی براساس خسرو و شیرین نظامی»، باغ نظر، ۱۵ (۶۱)، ۶۵-۷۶.
- _____ (۱۳۹۸). «بررسی تطبیقی رسم‌الخط میرعلی بن حسن تبریزی با میرعلی بن الیاس تبریزی براساس نسخه خسرو و شیرین نظامی (۳۱۳۴، گالری فریر) و سه مثنوی خواجه کرمانی (۱۸۱۱۳، کتابخانه بریتانیا)»، نگره، ۱۴ (۴۹)، ۱۰۱-۱۱۳.
- صحراگرد، مهدی (۱۳۸۷). پیدایش و تکامل نستعلیق آغازین، مقاله ارائه شده در گردهمایی مکتب هنری تبریز در دوره ایلخانی و آل‌جلایر، تبریز.
- عظیمی، حبیب‌الله (۱۳۸۹). اصول و مبانی نسخه‌شناسی در کتب خطی، ترجمه صدیقه شاکری و مرتضی رضایی شریف‌آبادی، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
- _____ (۱۳۹۳). مکتب شیراز در نسخ خطی ایران، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
- فضائی، حبیب‌الله (۱۳۸۸). تعلیم خط، تهران: سروش.
- _____ (۱۳۶۲). اطلس خط، اصفهان: انجمن آثار ملی اصفهان.
- قمی، قاضی احمد (۱۳۵۹). گلستان هنر، به کوشش احمد سهیلی خوانساری، تهران: منوچهری.
- کاردار طهران، دلارام و قلیچ‌خانی، حمیدرضا (۱۴۰۰). «بررسی شکل‌گیری حروف منفصل در خط نستعلیق براساس بیاض تاج‌الدین احمد وزیر»، باغ نظر، ۱۸ (۱۰۴)، ۵۹-۶۸.

گواشانی، دوست محمد (۱۳۷۲). دیباچه، در کتاب آرایبی در تمدن اسلامی، به کوشش نجیب مایل هروی، مشهد: آستان قدس.

مایل هروی، نجیب (۱۳۷۹). تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی، تهران: کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

هاشمی‌نژاد، علیرضا (۱۳۹۳). نسخه‌شناسی، مقاله در سه مثنوی خواجه کرمانی: همای و همایون، کمال‌نامه و روضه‌الانوار، تهران: فرهنگستان هنر.

همایون‌فرخ، رکن‌الدین (۱۳۸۴). سهم ایرانیان در پیدایش خط در جهان، تهران: اساطیر.

www.dlib.ical.ir

Analyzing the Structural Characteristics of the Pre-Nasta'liq in the Emad Faqih Kermani's Poetry Collection Manuscript (Islamic Consultative Assembly Library, IR.1584)

Fatemeh Shahkolahi, Ph.D. in Art studies, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran.

Hassan Ali Pourmand, Associate Professor, Tarbiat Modares University, Faculty of Art and Architecture, Tehran, Iran.

Received: 2022/11/26 Accepted: 2023/02/14

Nasta'liq is the second specific Persian script. Due to its aesthetic features, this script has been nicknamed «the bride of Islamic script» and in Arab countries it is called «al-khat al-farsi». Its initial foundation was from changing Naskh and Ta'liq scripts in the manuscripts of the second half of the eighth century AH. In this regard, several manuscripts in which the initial movements of the Nasta'liq script had been introduced and presented. According to the date of calligraphy and its features, it seems that the Emad collection of Faqih Kermani's poetry manuscript in the Islamic consultative assembly library (IR. 1584) is one of these manuscripts that can be observed as the initial signs of pre-Nasta'liq. Therefore, the aim was to investigate the pre-Nasta'liq in this manuscript. It seeks to answer the **question**, what kind of calligraphy was used in the manuscript of Emad Faqih Kermani, and what was its characteristic? Also, considering that no independent study has been done on it, the study of this manuscript was serious. This study was carried out through a descriptive-analytical **method**, and the information has been collected through the library **method** and by studying visual documents (manuscript). The examples are selected and magnified from the original manuscript of Emad Faqih Kermani. The criteria for selecting samples are based on the classification of Habibullah Fadaeli in the book *Taralim Khat* (2009), which divides the entire Persian alphabet into three categories: singulars, stretched, and circles. Therefore, it has been tried to compare the script used in the Emad Kermani manuscript to the Nasta'liq and Ta'liq scripts. Based on the page of 'tatameh' (the last page of the manuscript) and Anjameh, it was determined that this manuscript had been written in 783 AH / 1381 AD., and historical assessments showed this manuscript was probably sponsored by Shah Shoja in Shiraz or Sultan Hussein Jalayer in Baghdad. Because Nasta'liq first flourished in Shiraz, it was quickly noticed and prevalent in Baghdad, another center of literature and art in that period. Shah Shoja supported art workshops in Shiraz during this period. Also, it preceded the calligraphy of the poem of Emad Faqih Kermani in Shah Shuja library in Shiraz, like the manuscript calligraphy by Mansour bin Ali bin Muhammad bin Hossein Tusi Kashani in 786 AH/ 1394 AD. which is preserved in the National Library of Paris. So, it was

possible that this manuscript was prepared under his auspices. On the other hand, 783 AH / 1381 AD. It was a coincidence with the Shah Sultan Hussein Jalayeri in Baghdad. The support of the Jalayeri kings from the Nasta'liq led to its process during these years. Based on the analysis of calligraphy, the script of this manuscript can be recognized between Naskh and Ta'liq script or Naskh leaned to Ta'liq which underlies the emergence of the Nasta'liq script. Some letters were still written like in the Naskh script, such as (ا), (آ), (ط), (ب); several letters were written softer and more curved due to the effects of the Nasta'liq script, such as (ن), (ل), (ق), (س), (ك), (و), (م), (د) and (ي); And some letters were similar to both scripts, such as (ح), (ف), (ه), (ر) and (ع). Many letters are connected due to shorthand or influenced by the Ta'liq scripts such as (و), (و), and (د) to the letters after them. Probably, the addition of the dot was based on the common orthography in the 8th century and also followed the writing tradition of earlier periods. Because in the orthography of the early centuries -unlike the new orthography- a dot or dots are placed under some letters, in order to distinguish them from similar letters. Accordingly, the scribes from the early to the eighth century of Hijri have acted like this. In general, there are three types of Pashani (extensive writing) in this manuscript, Space between letters, Space between words, and Space between lines. Due to the use of Mastar (kind of ruler), and attention to tabulation, the distance between lines is entirely regular, but the distance between letters and words does not follow the same rule. The calligrapher of Emad Faqih Kermani's manuscript has paid attention to elongation written. Due to the type of calligraphy used in this manuscript, in addition to elongation letters (ك, ب, ف), some circles such as (ن, ص, ل, ق) and elongation (س) and the inverted letter (ي) have also been written elongation. These elongations were located in different positions of the line (hemistich), and in order of priority, they are positioned in (2), and (4) jointly, position (2), position (4), and position (3).

Keywords: Emad Faqih Kermani manuscript, Jalayerid, Muzaffarids, Calligraphy, Naskh leaned to Ta'liq, Pre-Nasta'liq.

References: Afshar, I. (2003). «Research on bibliography of Tajuddin Ahmed Wazir», *Namah-e Baharestan*, 4 (1, 2), 35-62.

and Timuri, Morteza (1974). *Bayaz Tajuddin Ahmed Wazir*, Isfahan: University of Isfahan press.

Azhand, Y. (2007). *Shiraz Painting School*, Tehran: Farhangestan-e honar.

Azimi, H. (2010). *The principles and basics of bibliography in manuscripts*, translated by Sediqah Shakri and Morteza Rezaei Sharifabadi, Tehran: Documents Organization and National Library of the Islamic Republic of Iran.

(2013). *The Shiraz school in Persian manuscripts*, Tehran: National Library and Records Organization of the Islamic Republic of Iran.

Bayani, M. (1969). *Biography and works of calligraphers*, vol. 3, Tehran: University of Tehran press.

Blair, Sh. (2017). *Islamic calligraphy*, translated by Valiullah Kavousi, Tehran: Matn.

Fazaeli, H. (2009). *Talim-e khat*, Tehran: Soroush.

(1983). *Encyclopedia of Calligraphy*, Isfahan: Isfahan National Artifacts Association.

Goshani, D. M. (193). *Preface*, in book arrangement in Islamic civilization, by the efforts of Najib Mayel Heravi, Mashhad: Astan-e Quds.

Hashminejad, A. R. (2014). *Bibliography, on the three Masnavis of Khwaju Kermani: Homai and Hodayun, Kamalnameh and Rozeh al-Anwar*, Tehran: Farhangistan-e Honar.

Homayoun Farrokh, Ruknuddin (2004). *The contribution of Iranians in the emergence of calligraphy in the world*, Tehran: Asatir.

Jabari, S. (2007). «Evolution and evolution of Nastaliq calligraphy in the 8th and 9th centuries AH», *Fine Arts-Visual Arts*, 33(33), 77-84.

Kardar T., D. and Qalichkhani, H. (2021). «Investigation of the formation of separate letters in the Nastaliq

- script based on Bayaz Tajuddin Ahmed Wazir» *Bagh Nazar*, 18 (104), 59-68.
- Khushal D., T. (2012). «Comparison of Tariqatnameh of Emaduddin Faqih Kermani and Misbah Al-Hidayah Ezzuddin Mahmood Kashani», *Humanities Research Journal of Isfahan University*, 14(2), 77-100.
- Mile Hervey, N. (2000). *The history of copying and critical correction of manuscripts*, Tehran: Museum Library and Islamic Council Documents Center.
- Qomi, Q. A. (1980). *Golestan-e Honar*, Edited by Ahmad Soheili Khansari, Tehran: Manouchehri.
- Rahjiri, A. (1966). *A Brief History of Calligraphy in Iran*, Tehran: Meshaal Azadi.
- Sahragerd, M. (2007). *The origin and evolution of Nastaliq, an article presented at the gathering of the Tabriz Art School during the Ilkhani and Al-Jalair period*, Tabriz.
- Shahkalahi, F. (2017). «Mir Ali Tabrizi calligraphy rules based on Khosrow and Shirin Nizami», *Bagh Nazar*, 15 (61), 65-76.
- (2018). «Comparative study of the script of Mir Ali bin Hasan Tabrizi with Mir Ali bin Ilyas Tabrizi based on Khosrow and Shirin Nizami's version (3134, Freer Gallery) and three Masnavis of Khwaju Kermani (18113, British Library)», *Negreh*, 14 (49), 101-113.
- Torabi, M. (2012). *Look at the history and literature of Iran, vol. 1*, Tehran: Qoqnos.
- www.dlib.ical.ir